

K 300. VÝROČÍ POTOCKÝCH PRACÍ J. A. KOMENSKÉHO

Dr E. ČAPEK, Praha

Když Komenský před třemi staletími opouštěl v létě r. 1654 Šaryšský Potok, zbyla jako trvalý odkaz potomstvu řada spisů tam napsaných: šest přednášek a pět spisů, některé ovšem skrovného rozsahu. Trvalého ocenění došel vlastně jen *Orbis pictus*, vydaný až později. Tyto práce měly mnohem širší význam než jen jako pomůcka a povzbuzení pro uherské poměry. Již Kvačala (jako i jiní odborníci) soudil, že v potockých pracích »pedagogická múdrosť tečie plným prúdem« (i když skutečný úspěch v prostředí příliš nekulturním byl skrovný), ale opravdového ocenění se jim vlastně dostává teprve v theorii a v praxi sovětské školy. Sluší se tedy připomenout v době třístého výročí některé souvislosti a soustavně probrati výsledky přemýšlení muže, který měl za sebou již velikou životní zkušenost, nejobsáhlejší vzdělání, rozmanitou učitelskou praxi a k tomu duševní elán, překvapující u muže šedesátiletého; leccos, co se v jeho době muselo zdát jen utopií, postihl geniální prozíravostí.

Místy se čtenáři může zdát, že čte moderní pedagogické pojednání. Kdežto Herbart na příklad vylučuje ve své Všeobecné pedagogice výchovu fyzickou, protože prý »musí být myšlena v zcela jiných pojmech, které tvoří zvláštní sféru«, Komenský stále důrazně hlásá, že škola musí dbát především o tělesnou výchovu; již v knize *Methodus linguarum novissima* krásně postihl pronikavý výchovný význam hry a v potockých pracích to mnohokrát opakuje. Hry přispívají netoliko ke zdraví těla, nýbrž i k duševní svěžesti a dávají učitelům také vítanou příležitost, aby zblízka poznal sklony žáků, které se při hře jeví nezastřeny. Ale Komenský si také již uvědomoval nebezpečí v přepínání dětských sil.)*

Návrhy potocké doplňují v lecčems starší projevy, jsou důkladněji propracovány a pozměněny. Aby na př. názorné vyučování nezůstalo jen heslem, mají být nejen po stěnách škol rozvěšeny obrazy a průpovědi, jak žádal Komenský již ve Velké didaktice, nýbrž škola má žákům podávat přímo ukázky věcí, o nichž se v knihách pojednává. Všemmu se má učit z autopsie, na př. o hvězdách a rostlinách se má vykládat venku v přírodě. Názornost má být podporována nejen zrakem, nýbrž tolika smysly, kolika je to možno; jen tehdy, nemůžeme-li mít některé věci ve škole, dejme žákům obrazy. Učebnice mají být ilustrovány. To bylo tehdy něco naprosto nového, odtud světový úspěch knihy *Orbis pictus*. Aby žáci nemalátněli, kdyby měli pouze poslouchati a dívati se, musí se jim svěřovat konání — lidská přirozenost si žádá práci. Všemmu se má tedy učit 1. po stupních, 2. autopsií (nespoléhat jen na cizí mínění), 3. autopraxí (důslednou činností ve škole).

Komenský výmluvně hlásal lidskou rovnost v době úplného utlačení lidu feudály. Hned v prvním memorandu, které podal vládcům potockým, zdůrazňuje především, že je třeba se postarat, »aby nikomu, kdo je dychtiv vzdělání, nemohla překážeti hmotná tíseň«. Všichni se mají učit všemu, co je potřebno k životu.

Komenský již před 300 lety vyslovil pedagogické myšlenky, které dodnes neztrácejí svou platnost. Ve Škole pansofické praví na př. o žácích: »A hled-

*) Již v knize *Methodus linguarum novissima* věnoval významu hry velmi pozoruhodné výklady v zcela moderním duchu; viz poznámky a citáty k autorovu překladu Komenského Analytické didaktiky (Státní pedagogické nakladatelství, 1946).

me, prosím, aby mohli něco konat podle své vůle, — k tomu je vede přirozenost — chceme-li, aby byli zase poslušnější v tom, co mají konat podle naší vůle.« Komenský také ve Škole vševědně pojednává podrobně o mimořádných (nepovinných) pracích žáků.

Plně ocenil Komenský důležitost přípravy pro život tím, že má škola vésti k samostatnému vystupování, k iniciativnosti a k sebedůvěře žáků, ba podal i nástin jejich samosprávy. Dobře pochopil její smysl, dokonce mu tanuly na mysli již i jakési debatní kroužky. Komenský podal i duchaplné výklady o akademích, besídkách a divadelních představeních a o jejich výchovné ceně nejen pro žáky, ale také pro učitele a pro rodiče. Velmi totiž hodnotil výchovný účinek veřejných vystoupení při divadelních představeních žáků, ačkoliv hry byly z počátku vlastně spíše jen dialogy. Tu je podle jeho výkladu mládež vedena velmi slušně a příjemně, »aby zvykala při různých příležitostech odpovídati spatra, slušně se pohybovat, ruce a celé tělo přirozeně ovládati, hlas modulovati a měniti, při tom odložití venkovskou ostýchanost a vésti si volně«. Tak zkušenému vychovateli, jako byl Komenský, nešla ovšem důležitost výchovy k společenskému citění: »Mrzoutství a neotesanost nebudťž trpěny nikomu, všichni at' zvykají být způsobní a úslužní slovy i pohyby.«

Komenský znal dobře význam kolektivního závodění. Je brusem pilnosti, a proto prý si bude učitel přát, aby měl od počátku žáků víc než jednoho nebo málo jich. Jesuité zneužívali rivality ve smyslu individualistickém (mnoho z toho nesprávného pojetí zdělila na př. francouzská lycea). Mocným prostředkem výchovy vůle k vytrvalosti a přemáhání překážek může být takové rozumně řízené soutěžení žáků.

Autor potockých prací byl stoupencem co nejmírnější kázně, ale připoušťel rozvážný tělesný trest, který socialistická pedagogika naprosto zavrhuje. Připoušťel jej však jenom zcela výjimečně a velmi omezeně pro přešlapky, které pokládal za zvlášť škodlivé pro mravní kázeň a pro ducha třídy; byl to nesporný pokrok v době, kdy byli žáci bití napořád a velmi ukrutně podle zásady: Učení — mučení. Máme o tom strašlivé doklady v pracích Z. Wintra. Přesvědčením Komenského bylo, že »každá příkrá kázeň přirozenost lidskou zhoršuje«.

Komenský často důtklivě zdůrazňuje nutnost, aby škola organicky spolupracovala s rodinou; tuto součinnost pěstují dnes ve velké míře učitelé v SSSR, stejně tak i naši učitelé prohlubují v tomto směru svou práci.

Proti humanistickému verbalismu žádá Komenský, »aby mysli více k moudrosti a ruce k činné zručnosti než jazyky k štěbetnosti cvičeny byly«. Věnoval v Bráně i v Orbisu mnoho pozornosti také výrobě, řemeslu. Cíl výchovy je shrnut v anagramu SAL (začáteční písmeno latinských slov sapere, agere, loqui — věděti, jednati, mluvit). Právě proto, aby si k duševní práci zachovali žáci radostnou svěžest a nebyli utloukáni jako do té doby strachem a tísní, žádá každodenní hry a tělesná cvičení. To vše bylo v XVII. století hůdhou daleké budoucnosti. Rozsáhlá pedagogická činnost Komenského byla determinována potřebami soudobé společnosti v době jejího přechodu od feudálního stadia a středověké vázanosti myšlenkové k nové fázi. Komenský přihlíží (v míře zcela nezvyklé v tehdejší tradiční škole) také k praktické činnosti lidské, a proto měly Janua a později Orbis tak neslýchané úspěchy. Sovětská i naše škola proto právem vysoko hodnotí tyto názory Komenského.

Obsah vyučování byl Komenským neobyčejně rozšířen, a to o obory do té doby zcela zanedbávané; u něho nejde nikterak jen o staré trivium a quadrivium. Důsledně varoval před přeceňováním filologie, zvláště v řeči o prospěšnosti správného pojmenování věcí. »Takové studování latinského jazyka bez věcí končí se jenom neužitečností.« »Chceme vytvářeti lidi, nikoli pa-

poušky,« je věta, kterou mnohokrát opakuje. Janua není jen učebnicí jazyka, je malou encyklopedií věcných vědomostí. Podstatu své metody vykládá autor v řeči na rozloučenou se Saryšským Potokem.*)

U Komenského se však také objevují myšlenky, které byly v jeho době skoro kacířské, totiž myšlenky o nekonfesijním vyučování náboženství. Komenský při nich vychází ze zjevení, ale beze vši sektářské úzkoprsosti. Náboženství je mu něco živého; má svoji moc dokázat i výsledkem, činností, jako prý semeno odevzdané zemi začne pučet. Tolerantní, misty skoro panteistická hlediska fanatikové Komenskému příkře vytýkali. Podobné pojetí se vyskytuje ovšem již v »Utopii« Tomáše Mora nebo v dialogu »Heptaplomeres« státovědce Jeana Bodina.

Nejde tu však jen o jednotlivosti učebního plánu. Komenský především cítil celou svou bytostí, že pravé vzdělání je *synthesa* a usilování o ni, není to neorganické hromadění ledajakých izolovaných poznatků knižních. Dávno před Augustem Comtem si Komenský uvědomoval, jak nebezpečné je atomisování poznatků (ten »morcelismus«, o němž mluví pozdější francouzští sociologové) — jaké může mít mravní a společenské následky. Z toho přesvědčení vychází jeho pansofie a pampédie. Všecky poznatky nemají rozhodně stejnou váhu, uvědomování si jejich vzájemných vztahů, hlavně jejich hierarchie, jest podstatným znakem pravého vzdělání. Toto stanovisko Komenského (již před 80 lety) výrazně ocenil náš Gustav Lindner; dnes je to i v našich poměrech problém zvlášť aktuální, souvisící s přetížením osnov a učebnic, v nichž základní poznatky se utápějí ve spoustě zbytečnosti. S tím také souvisí důraz, jež kladl Komenský na metodu syntetickou. Je to v souladu s duchem staré zásady »bene docet, qui bene distinguit«, že totiž správné věci pochopíme, když si dobře uvědomíme, v čem se shodují a v čem se liší.

Jeden významný rys pedagogiky Komenského budí zvlášť živý obdiv svou pokrokovostí. U mnoha pozdějších theoretiků (na př. u epigonů herbartismu) bývá celé pojetí školy jaksi ztrnulé, u Komenského naopak není statické, míří stále vpřed a těžší vydatně z praxe: jeho teorie se stále vyvíjí a přizpůsobuje. Právě v pozdních úvahách a námětech z doby potocké projevuje Komenský v pokročilém věku i po všem svém životním zklamání až překvapující pružnost ducha.

Jak lze podle Komenského spěti k *synthesi* poznatků? Proti středověkému i pozdějšímu pasivnímu učení nazpaměť a ubíjení samočinnosti mechanickou dresurou zdůrazňuje Komenský důtklivě znova a znova nutnost aktivity žákovy. »My totiž zde vzděláváme lidi, ne papoušky, a proto musíme je všude prováděti jasným světlem poznání.« Vše má být proto také velmi přesně učitelem plánováno, nic nemá být improvisováno; má se postupovat bez spěchu, ale ustavičně, aby nebylo ani hodiny bez přírůstku vědění, byt' sebe-méně. Každá hodina má mít určitý úkol. Význam přesného plánování se plně ocaňuje teprve dnes. Učení bez disciplíny je »jako mlýn bez vody«; Komenský stále bojuje za mírnou kázeň, která vzniká z radostné spolupráce buzené živým zájmem. Přihlíží k psychologickým potřebám rozvoje žáků, ale je dalek některých pozdějších »pedologických« zvráceností v pojetí výchovného a vyučovacího procesu. Ústřední aktivní silou zůstává ve škole učitel, jak to známe dnes z pojetí sovětské pedagogiky. Pravá didaktika ukládá podle Komenského žáků práci a učiteli vedení. Když se určený úkol pečlivě probere, budíž dán oddech třeba půlhodinový.

Komenský věnoval zcela neobyčejnou, možno říci pro nás přímo příkladnou péči vypracování a zdokonalování učebnic, a přece měl ve své skromnosti dosti autokritiky, aby později uznal, že na příklad Janua je přetížena,

*) Překlady řeči vydal znova Dr. Jar. Kopecký v časopise *Pedagogika*, 1953, str. 224, 354 a 495.

že byl ilusí jeho původní předpoklad, že by se mohli průměrní žáci naučit za tři léta latině v rozsahu tehda požadovaném a že by se všemu mohli naučit ve škole. Byl si velmi dobře vědom, jak neblahé následky mívá přetížení osnov. Již v Prodrumu pansophiae (par. 19) čteme: »Kdyby z našich studií bylo odstraněno vše méně potřebné, budeme mítí při nejmenším dvakrát tolik času, (k důkladnějšímu procvičení látky) a dvakrát menší námahu... Ale mnozí učitelé jsou opatřeni takovými knížkami a tak zdržují a matou mládež namnoze věcmi nepotřebnými a neužitečnými.« — Komenský ve své době správně pochopil, co dnes ve velkém měřítku propaguje sovětská pedagogika, že se totiž věda nemá ve škole pěstovat jen pro vědu, nýbrž i se zřetelem k praxi. Tomu je nutno ovšem přizpůsobit učebnice. Proto jeho jazykové učebnice byly zároveň malými encyklopediemi věcných vědomostí.

Autor potockých prací si představoval školu nejen radostnou, dychtivou pokroku, »která vře prací«, ale zejména také pevně spojenou s živou přítomností. To, za čím spěje dnes na příklad škola sovětská, musilo se zajisté před třemi sty lety jevit jako výstřední nápady. Roku 1651 žádal Komenský, aby byla ustanovena hodina týdně, ve které budou celému shromáždění školskému předčítány »pravidelné noviny tam, kde je lze dostati. Ne-li, může býti předčítáno z francouzsko-holandského Merkura, co pamětihodného se stalo kdekoli na světě za posledního půl roku«. Žáci se tak podle něho mimochodem také leccemu naučí ze zeměpisu. Doporučuje dále již tenkrát žákům psaní dopisů. Komenský naprosto nebyl úzkoprsmým školometem, který se omezuje na zájmy suše intelektuální; požadoval hudební výchovu, a to nejen denní zpěv, ale i hodiny hudby, figurální a instrumentální. Takové všestrannosti byla tehdejší škola ovšem velice vzdálena.

U Komenského se také stále v duchu dnešních pokrokových států ozývá požadavek, aby všichni lidé pracovali podle svých sil. Ve škole mu vůbec nejde o povrchní lesk zdánlivé učenosti, nýbrž o praxi, o výchovu k aktivitě, o přípravu k zlepšení života a poměru mezi lidmi. Není to tedy středověká scholastická učenost ani humanistické krasořečnění; vrcholným cílem je využití, chrésis. Žáci nemají nabývatí jen věcného poznání, mají být též vedeni ke konání, k praxi. Tedy ne vědění pro vědění, ale proto, aby se svět stále měnil k lepšímu. Je to tedy zcela dnešní pojetí, které žádá, aby žáci byli vedeni k pracovitosti již od útlého mládí. Není to jen škola, která má podle jeho často opakovaných slov »vrhiti práci« a tím budit živý zájem a pracovní nadšení; také rodiče nemají, jak Komenský často opakuje, trpět malým dětem »otupující zahálkou«: »všecko, co má ruce a nohy, ať je v pohybu, ať je zaměstnáno nějakou prací dobrou. Již útlé děti bud'těž zabaveny hrou a nikdy ať se jim nedovolí nečinně zahálet«. Rodiče se mají také častěji po nich poptat ve škole, co tam dělají a jak prospívají. Také se jich mohou při obědě nebo při večeri zeptati, čemu se toho dne učili; to je každodenním povzbuzením ducha i jazyka. Ne tedy lhostejnost a ztrnulý klid, nýbrž stálý ruch. Změněný poměr k práci celkově souvisí se změnami sociální struktury; již renesance začala mocně podryvat středověkou hierarchii hodnot, již byla ideologicky oporou katolická církev. Škola také nemá být již místem mračné, ba surové kázně, život pozemský není slzavým údolím, člověk nemá být ujařmeným pasivním tvorem. Práce není Komenskému obtíží, ale životním štěstím a radostí.

Komenského pojetí výchovy všech dětí k ušlechtilému lidství bylo tak demokratické, že teprve pedagogové zemí budujících socialismus a komunismus je plně chápou a snaží se je uskutečňovat v jednotné škole.

Není divu, že E. N. Medynskij shrnul svůj úsudek v učebnici dějin pedagogiky (v níž věnoval Komenskému ze všech světových pedagogů nejvíce místa) těmito slovy: »On formuloval ideje všeobecného vyučování, jednotné školy, názornosti ve vyučování, naznačil ideje předškolní výchovy, ženského vzdělání, pracovní zásady ve škole, sociální pedagogiky. Organizace vyučo-

vání, program, celé vnitřní zřízení národní školy zůstávají dosavad ve většině zemí (aspoň v hlavních rysech) takové, jak je určil Komenský. Jeho didaktické pokyny, rozvrh učiva, vyučovacích hodin, pořad učení různým předmětům, rady, jak ulehčitě žákům osvojení atd., nebyly překonány ani jediným pedagogem až do nejposlednější doby.« Mohli bychom uvést více podobných ocenění z pera dalších sovětských autorů.

Vedlo by příliš daleko, kdybychom zde měli ještě podrobněji vyčerpávat vše, co nového přinášely Komenského návrhy na organizaci školské práce. Pořádek, který se nám zdá dnes samozřejmý, protože jsme v něm vyrostli, byl v jeho době namnoze převratným novotářstvím. Komenský říká na př., že žactvo má být přesně rozděleno do tříd, že učitel učí všechny najednou a neobírá se každým zvlášť (jak tomu bylo dříve, protože v téže třídě bývali žáci různého věku a různé vyspělosti). Školní rok začíná pro všechny stejně a kromě výjimečných případů nemá být nikdy přijímán do školy během roku. Komenský nežadá jen účelné a dobře uvážené plánování rozsahu učiva, ale i jeho přesné rozvržení na měsíce a na dny. Podává také podrobné pokyny pro rozdělení prázdnin. U něho již také nacházíme požadavek volna ve středu a v sobotu odpoledne. Těm, kdo myslí, že by bylo prázdna příliš mnoho, vypočítává, že škole zbývá za rok 1260 vyučovacích hodin a že jde tedy jenom o to, aby jich bylo účelně a plánovitě využito k nenáhlému sice, ale nepřetržitému pokroku. Do vzdálené budoucnosti mířil jeho požadavek, aby vyučování bylo zdarma a aby chudí žáci byli zdarma ubytováni a stravováni.

Učitel má být k dětem přívětivý a laskavý. V pojednání Oživlý Fortius (1652) praví Komenský: »Mor škol, líné povalování, se vypudí, bude-li učitel sám dávat příklad pile, bude-li se snažiti o přátelský a laskavý poměr k žákům, aby se ho nebáli jako tyрана, nýbrž milovali ho jako otce; hlavně je musí učitel aktivně zaměstnávat, musí jim svěřovati konání: lidská přirozenost žádá práci, těší se z pohybů a ze cvičení, musíme ji však umět řídit, ne utloukat.« Mnoho rad čerpaných ze své školské praxe dává učiteli Komenský také pro úspěšný pracovní postup. Usnadní žáku osvojení učiva, když ukáže, jak to, čemu se učí, je užitečné v denním životě; názornosti ve všem je třeba proto, aby si žák zvykl poznávat věci, ne věřit slovům.

Zkušený pedagog, jakým byl Komenský, jasně viděl, jakou závadou, ba někdy dokonce pohromou může být příliš časté střídání učitelů, kteří utíkají k povoláním lépe placeným (fluktuace, která dosahuje dnes stěží uvěřitelných rozměrů na př. v USA). Ve svém stručném, ale významném pojednání »Zákony školy dobře spořádané« ukazuje, že »učitelé musí se především vystříhati, aby pohrdali sami sebou. To činí ti, kdo sami sobě pokládají za hanbu, že jsou učiteli, a dávají se najímati pouze za plat, odhodlání jsouce vylčeti odtud jako z robotárny, jen kdyby znali jiný způsob života, výnosnější«. Za horlivou práci učitelů navrhuje již tenkrát mimořádné odměny. »Naši učitelé musí býti přesvědčeni,« napsal již ve Velké didaktice, »že jsou na vysokém stupni důstojnosti a že jim byl svěřen úřad, nad nějž není pod sluncem vyššího...« A v Šaryšském Potoku dodal: »Učitel je hoden tak veliké mzdy, aby jí byl zcela spokojen a mohl s myslí klidnou (nebo spíše s myslí k práci zanícenou) horlivě vykonávat tak důležitá díla.«

Komenský dobře věděl, jak je důležité, aby ti žáci, kteří se začínají učit, měli zvlášť schopné učitele, a ukládá proto dozorcům a scholarchům: »Obzvláště připomínám, že podle obecného zvyku dávají se prvním začátečnickům učitelé méně učení, kdežto mají to býti nejučenější a nejrozumnější učitelé, když se mají správně klásti první základy vzdělání.«

O dozoru říká Komenský, že rektor má denně obejít třídy. Má být především laskavým pedagogickým poradcem, vševědným vzdělavatelem. Rektor svolává týdenní shromáždění celé školy.

Při svých názorech o vznešeném všelidském poslání školy, která klade vy-

soké požadavky na učitele a na scholarchy, mohl pak Komenský napsati ve Škole všeobecně: »A tak škola at' přestane býti labyrintem, robotárnou, vězením a trápením, a začne býti hrou, hostinou a rájem. Všichni παιδαγογοι (paidagogoi) musí se snažiti, aby byli také φιλοπαιδες (filopaides), t. j., aby byli přáteli těch, jichž jsou vůdci.« Věděl, že školu v jeho duchu nemohou vésti lidé oddaní staré šabloně, zvyku, tyranu to o třech písmenech (latinsky MOS). »Bude tedy třeba,« praví ve Škole trojtřídní, »hledati pro nové víno nových měchů, pro novou cestu nových vzdělanějších vůdců.« Opakuje celkem totéž, co tak naléhavě vytkl v knize Methodus linguarum novissima: »Učitelé nevrlí, pánovití jsou nepřáteli rodu lidského... suší a neplodní pedanti. At' si učitel nemyslí, že žáci se stanou jinými, než on sám: tedy milými, bude-li on sám milý, horlivými, bude-li on sám horlivý. Zde se prokáže platnost přísloví: „Jaký pán, takový krám.“

Některé potocké práce opravdu dosud překvapují bohatostí a pokrokovostí svého obsahu. V jejich ruském překladě vyzdvihl prof. A. A. Krasnovskij zvlášť význam Zákonů školy dobře uspořádané: Takim obrazem v 25 glavach »Zakonov« na izkakich libo 40 stranicach my imějem monumentaľnoje proizvedenije klassičeskoj pedagogičeskoj mysli Komenskogo«. Soudí, že za největší historickou zásluhu nutno počítat Komenskému zejména objasnění otázek organisace výchovné práce.

Novotářství našeho největšího českého pedagoga bylo v podzních letech jeho života takové, že si čtenář potockých spisů mimovolně vzpomene na Stalinovy výroky pronesené o tři sta let později: »Smysl pro nové... je protijedem proti každé setrvačnosti, rutině, ustrnutí, šabloně... Vyzbrojuje nás silou kritiky a sebekritiky zaměřené na smělé překonávání zastaralého.« Kdo by si tu nevzpomněl na autokritický postoj Komenského ve »Věžečce moudrosti«!

V závěru tohoto pojednání můžeme oprávněně vysloviti lítost, že potocké práce »učitele národů« nejsou dnes českému učitelstvu, zvlášť učitelskému dorostu přístupné, ač by všem našim učitelům poskytly bohatou žerň popudů. Překládal je sice již v polovině sedmdesátých let F. Zoubek, ale jsou ovšem již dávno rozebrány. Výbor přeložený prof. Augustinem Krejčím, který vydal r. 1926 Jos. Hendrich v Dědictví Komenského, je také již mnoho let rozebrán. Zato v SSSR mají pěkný výbor z Komenského, v jehož II. svazku jsou přeloženy také některé práce potocké. Měli bychom si z toho vzít příklad.